

POHÁDKY A POVĚSTI BOŽENY NĚMCOVÉ – ADAPTACE LIDOVÝCH PODÁNÍ¹

JAROSLAV OTČENÁŠEK

Božena Němcová's Tales and Legends – The Adaptation of Folk Stories

Abstract: The article focuses on the analysis of collections of fairy tales and legends of the Czech revivalist Božena Němcová, especially those in the Czech language. The specific clusters of tales are being analyzed one by one, as for the frequency of textual emendations made by B. Němcová. The most modified were the magical tales, less modified the anecdotic and humoristic ones, only slight changes were applied to animal, legendary and cumulative tales. All the changes correspond to the „mythological school“ of her time, but unlike Erben Němcová did not sought for the mythological origins of the texts, but rather aimed at expanding them and adapting them in accord with the conviction of the Czech National Movement on the crucial importance of the popular culture.

Key words: Božena Němcová, tales, national movement, folklore, legend, mythology.

1. Božena Němcová a české národní hnutí

Jedním z nejvýraznějších fenoménů novodobé české kultury je literární odkaz českého národního hnutí (obrození). Mezi jeho nejpopulárnější a zároveň nejsložitější projevy patří osobnost a dílo Boženy Němcové. Jak už bývá u podobných postav českých dějin zvykem, všeobecně vládne pocit dobré znalosti jejich tvorby, ale při hlubším zkoumání se ukazuje celá řada nedořešených otázek a nově se rýsujících problémů. Z pohledu folkloristiky je jedním takovým typem pohádkové a pověst'ové dílo Boženy Němcové, které sice všichni četli, ale málokdo je

¹ Text vznikl s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO:68378076.

schopen provést folklorní analýzu textů a míry autorských úprav. V tomto článku se o to chceme pokusit.

České národní hnutí, které bylo součástí velmi širokého „probouzení se“ některých staronových evropských národů, v podstatě také znamenalo proměnu vnímání etnicity, která je zhruba od poloviny 19. století už výrazně spojována hlavně s jazykem.² V českém prostoru tak narůstá množství třecích ploch především s německy hovořícími obyvateli, v Horních Uhrách (z větší části dnešní Slovensko) se problémy spjaté s maďarizací naplno projevují až v poslední třetině 19. a na počátku 20. století (zvláště pro Slováky a Rusíny). Reflexe těchto změn a vznikající nové komplikace jsou velice dobře patrné v publikované korespondenci Boženy Němcové (2003; 2004; 2006; 2007). V tomto rámci působí Němcová literárně (povídky, cestopisy), sběratelsky (pohádky, pověsti, méně zvyky a písně) i publicisticky (české noviny a časopisy). Na její životní postoj měla též výrazný vliv práce jejího manžela v rakouské státní správě, rodinné události a vazby na ostatní české publicisty, autory, nakladatele i přátele.³ Narůstající těžkosti pak paradoxně v době vzrůstajícího zájmu o její literární, folkloristickou i ohlasovou tvorbu vedly ke zhoršování její životní situace a následně i k předčasnému úmrtí.

2. Tvorba Boženy Němcové a folklor

V souvislosti s narůstajícím zájmem o vlastní dějiny a tzv. lidovou kulturu napříč Evropou i v českém prostředí řada literárních autorů zaměřila svou pozornost na vybrané útvary slovesného folkloru, především na písně, pohádky a pověsti. První skutečnou sbírkou českých pohádek byla kniha Jakuba Malého (1838) *Národní české pohádky a pověsti*, která však obsahovala texty ne zcela jasného původu, a především byly všechny pověsti a pohádky přepsány a upraveny samotným autorem do jakési sentimentální didakticko-osvětové podoby.⁴ Knížka nezbudila zvláštní ohlas a pozdější badatelé na ní mnoho dobrého neshledali,⁵ přesto zřetelně inspirovala (spolu s obdobnými zahraničními akcemi) k podobné tvorbě jiné literáty, především B. Němcovou a K. J. Erbena. Lidové písně byly

² Ale např. u některých jižních Slovanů bylo základní platformou náboženství, jazyk sehrává větší roli až ve 20. století.

³ Zejm. v období tzv. Bachova absolutismu (1851–1859), který svým pronásledováním aktivních účastníků revoluce z roku 1848 mj. zapříčinil výrazné finanční těžkosti rodiny Němcových.

⁴ Sbírkou vyšla v rozšířené a upravené podobě ještě několikrát pod změněnými názvy: *Národní báchorky a pověsti*, Praha 1865, a *Národní pohádky*, Praha 1876.

⁵ Viz např. komentář ke sbírce od Václava Tilleho (1937: 565–567).

jistě velmi vděčnými objekty sběru a pozdějšího výzkumu, ale podobně jako v německých zemích teprve publikování textů pohádek a pověstí upoutalo skutečnou pozornost buditelské i laické veřejnosti. Jak je navíc zřejmé z výzkumů v poslední třetině 19. a v 1. polovině 20. století, působily Němcové a Erbenovy texty (a zprostředkovaně samozřejmě i texty bratří Grimmů a další zahraniční sbírky) jako výrazný inspirační zdroj a sehrály zajímavou úlohu v procesu obohacování českého vypravěčského repertoáru v rámci folklorizace knižních textů.⁶ Někdy se podobné „obohacování“ mohlo jevit až jako plagiátorství.⁷ Božena Němcová pojala na konci 30. let myšlenku zpracovat vybrané české pohádky – první publikované texty se ovšem ke čtenářům dostaly až 1. 7. 1845, kdy nakladatel J. Pospíšil vydal první sešit jejích pohádek. Další sešity pak vycházely v letech 1846–1848 (celkem jich bylo sedm, osmý autorka připravila, ale již nevyšel). Řada textů vycházela také časopisecky (v periodikách *Česká včela*, *Květy*, *Škola a život* – v příloze *Štěpnice*) a další příběhy byly přidány do *Sebraných spisů* B. Němcové (1863), které v Litomyšli vydal A. Augusta. Ještě o něco dříve než pohádkám se Němcová věnovala pověstem – z vlastního okolí publikovala několik příběhů v *České včele* na podzim 1844 (blíže viz Němcová 1954: 309).

Kromě pohádek a pověstí z českého prostředí, kde Němcová uvádí jako lokality sběrů Ratibořice a Domažlicko, zpracovala v rámci své literární tvorby také mnoho pohádek a pověstí z dnešního Slovenska, kde pobývala v době manželova tamního služebního působení. Jednalo se především o Trenčínsko, Gemer (Revúca, Rimavská Sobota) a oblast Zvolenska. Texty slovenského původu vycházely v letech 1854–1858, řada také časopisecky (souhrnně viz Němcová 1952–1953). Mezi Slováky se věnovala také sběru písní, zvykosloví apod.; materiál zpracovala do jakýchsi literárně-národopisných črt, které ve svém celku poměrně dobře vypovídají o počátcích druhé etapy slovenského národního hnutí (srov. Němcová 1955) a také o tehdy stále neuvěřitelně pestré a rozvinuté recentní folklorní každodennosti obyvatel slovenského venkova. Velmi zajímavé je porovnání s pozdějšími sběry (viz Filová – Gašparíková 1993; 2001; 2004).

Pokud lze pohádky a pověsti Boženy Němcové hodnotit z hlediska stavu současné odborné folkloristiky, je třeba konstatovat jakousi dvojí rovinu zpracování těchto textů. Především u pohádek *kouzelných* je patrný vysoký stupeň

⁶ Ve sbírkách B. M. Kuldy, J. Š. Kubína a řady dalších lze nalézt převyprávěné texty především ze sbírek B. Němcové; byly však zachyceny v terénu v rámci ústního podání. Tyto texty tedy prošly procesem zlidovění a staly se součástí druhé folklorní existence.

⁷ Viz např. poznámka B. Němcové o převzetí pohádky *Jak se učil Honza* latinsky B. M. Kuldou (Korespondence 2006: 98) [pozn. redakce – zde a dále v odkazech uváděno pouze „Korespondence“, v soupisu pramenů a literatury zařazeno jako: *Božena Němcová. Korespondence* a příslušný svazek a rok vydání].

přepřacovanosti (v odborném smyslu slova vlastně dnes v těchto případech o pohádce téměř nelze hovořit). Vhodným příkladem je text příběhu *Viktorka*, který skutečnou pohádkovou strukturu ani zápletku nemá a nejvíce se blíží romantické dívčí četbě, jen závěr se nese v duchu syžetu ATU č. 407 (2004) *Děvče jako květ*.⁸ Pouze u jediné pohádky sama B. Němcová připouští zcela umělou konstrukci, a to u textu *Jak Jaromil ke štěstí přišel*, kdy zmiňuje jen jakousi vzpomínku na starší vyprávění, které rozvinula a dokončila (Němcová 1954, II: 300–301). Pohádka *Orel, slavík a růže* je svou strukturou, rovněž podle údajů B. Němcové (1954, II: 303), téměř zcela přepřacována. Bohužel se dochovalo poměrně málo *poznámek* k pohádkovým a pověst'ovým textům, badatelé jsou tu odkázáni na drobné zmínky v korespondenci a na rukopisné poznámky z autorčiny pozůstalosti. Dalším polem výzkumného zájmu může být i síť přátel a známých, kteří B. Němcové zprostředkovali např. poměrně dobrou znalost srbských a slovinských pohádek a pověstí (Korespondence 2004: 40). Také se to v některých textech přímo odráží – asi nejlepším příkladem jsou jména postav, při jejichž vytváření Němcová čerpala z jihoslovanských jazyků (Silomil v pohádce *O slunečniku, měsíčníku a větrníku* nebo Radovid v *Černé princezně*).

3. Pohádkové a pověst'ové texty českého původu

Zaměříme se blíže jen na konkrétní texty českých pohádek a pověstí, neboť podrobnosti o slovenských zápiscích (souborně Němcová 1952–1953) jsou ještě torzovitější než o českých (např. Korespondence 2004: 44, 94, 202, 310–312). K textům je třeba přistoupit za použití současných folkloristických metod a postupů, které kombinují přístup strukturálně-morfologický a sémantický.

Zvířecích pohádek se ve sbírkách Boženy Němcové nalézá velmi málo. Dvě jsou jasně zvířecí, třetí je svým způsobem přechodného typu, alespoň na první pohled. Zatímco pohádky *O neposlušných kozlatech* a *O koze* Němcová upravila jen minimálně, třetí pohádka se tomu poněkud vymyká: příběh *O Smolíčkovi*, o chlapečkovi, který žije spolu s jelenem se zlatými parohy, je poprvé prezentován u Erbena (např. 1955) a následně u Němcové s tím, že pochází z Chodska (Erben), resp. z okolí Domažlic (Němcová). Pohádka tohoto obsahu se nikde jinde v sousedních oblastech a zemích nevyskytuje. Při bližším zkoumání v ní lze odhalit variantu syžetu ATU 61B *Kočka, kohout a liška*. Pouze místo lišky tu vystupují divoké víly – jezinky, kočka je nahrazena jelenem se zlatými parohy (zvíře s mytologickými parametry, které poněkud připomíná slovinského zlatoroga) a kohout

⁸ Používáme mezinárodní třídící systém pohádkových a humorkových syžetů ATU (Aarne – Thompson – Uther 2004).

chlapečkem. Celý český konstrukt připamatovává příběhy z antických bájí a pravděpodobně se zčásti jedná o podání nefolklorního původu, ačkoli Němcová (1954, II: 288) tvrdí, že pohádku „obyčejně matky neb chůvy dětem povídají“.

Nejvíce jsou ve sbírkách B. Němcové zachyceny kouzelné pohádky. Pomineme-li pohádku *O zlatém kolovrátku*, která je slovenská (Němcová 1954, II: 300), a výše zmíněné texty umělého původu či texty naprosto přepracované, lze sem řadit podání: *O černé princezně*, *O Jozovi*, *O labuti*, *O třech zaklených psích*, *Vodní paní*, *O Popelce*, *O třech bratřích*, *O slunečniku*, *měsíčníku a větrníku*, *O Marišce*, *Šternberk*, *Spravedlivý Bohumil*, *Neohrožený Mikeš*, *Divotvorný meč*, *Tři zlatá péra*, *O zlatých zámkách*, *O třech sestřích*, *O mluvícím ptáku*, *živé vodě a třech zlatých jabloních*, *Čertův švagr*, *Zlatý vrch*, *Dobré kmotřinky*, *O princezně se zlatou hvězdou na čele*, *O bílém hadu*, *Vděčná zvířátka*, *Anděl strážce*, *Zlá matka*, *Ptačí hlava a srdce*, *Princ Bajaja*, *O Nesytovi*, *Sedmero krkavců*, *Zlatý lupínek*, *Bratr a sestra*, *Pohádka o perníkové chaloupce* a *Pohádka o Palečkovi* (která je však slovenského původu). Většinu těchto textů B. Němcová značně upravila a především rozšířila. Postavy dostaly jména: autorka částečně využila soudobých běžných (Markéta, Jan, Vojtěch) i starších českých jmen (Vítek, Lidmila, Milada, Bořek, Soběslav apod.), jiná si vytvořila sama (Milostín, Krasomila), či je převzala a upravila z jihoslovenských jazyků (především ze srbštiny) nebo ze slovenštiny (Burka ze slova búrka). V tradičních pohádkách přitom většina postav nemá žádné vlastní jméno a mnohokrát ani u hlavního hrdiny jméno nezazní, trend přiřazování jmen postavám se v lidovém prostředí projevuje až v 19. století. Dějové linie byly doplněny o mnoho odboček, podružných zápletek a posunů; lidoví vypravěči se tomu přirozeně vždy snažili vyhnout kvůli příliš velkým nárokům na paměť a přesnost. Do původních textů Němcová dodala veliké množství doplňujících popisů, komentářů a hodnocení, se kterými se v původních lidových vyprávěních setkat nelze. Mnoho kouzelných pohádek v podání Němcové je tak rozšířeno do extrémní délky, a tím se zcela vzdálily svému potenciálnímu lidovému předobrazu. Do jisté míry lze říci, že čím je pohádka ve sbírce B. Němcové delší, tím více je upravena a autorsky přetavena.

Legendární pohádky jsou ve sbírce zastoupeny souborem příběhů o putování Ježíše Krista se svatým Petrem po světě – *O Pánubohu I–X*. Řada z nich má i lehce komický podtext (vliv humorek). Komparativní analýza s jinými sbírkami pohádek (s využitím katalogu ATU) vyjadřuje jejich výrazovou původnost, o čemž svědčí i relativně chudý děj a nerozvinuté odbočky a paralelní linie jako u pohádek kouzelných. Mezi legendární pohádky lze ještě zahrnout podání přechodného pověstně-pohádkového charakteru *Noční stráž* a *O chytré princezně* – obě pohádky jsou smíšeného legendárně-žertovného typu. Podání *Chudý a boháč* je jedinou legendární pohádkou, kterou B. Němcová více upravila a rozšířila.

Pohádky *novelistického* charakteru jsou zastoupeny méně, ač jejich skutečný výskyt v lidovém prostředí byl spolu s žertovnými podáními nejčastější (z hlediska obecné oblíbenosti lze zmínit dodnes populární Werichovu literární adaptaci pohádky *Chytrá horákyň*, v televizní úpravě jako *Koloběžka první*). Poměrně málo známé jsou dnes další novelistické pohádky: *Moudrý zlatník*, *Tajemný pás* a *Potrestaná pýcha*;⁹ podání *Sedlák milostpánem* a *Tři rady* neobsahují prvky, kterými by se blížily kouzelným pohádkám, Němcová je asi proto ponechala bez větších úprav. Ostatní novelistická podání však přepracovala a rozšířila stejně jako pohádky kouzelné.

Oproti situaci v terénu jsou jen málo zachycena podání žertovného charakteru a *humorky*. Němcové se tyto příběhy nejspíše nezdály dostatečně pohádkové, některé se vyprávěly ve značně kolokviální podobě, často s erotickými a vulgárními detaily, což působilo sběratelům a folkloristům obtíže při jejich fixaci ještě na konci 19. století.¹⁰ Mezi příběhy žertovného typu patří: *Čert a Káča*, *Kdo je hloupější*, *O kocouru, kohoutu a kose*, *Selka a Honza*, *Půjčka za oplátku*, *O hloupém Honzovi*, *Jak se Honzík učil latinsky*, *Kdo snědl holoubátka* a *Kmotr Matěj*. Texty jsou vesměs velmi krátké a B. Němcová je zřejmě upravovala jen jazykově s drobnými textovými zásahy, nepřikládala jim patrně dostatečnou váhu.

Na rozdíl od většiny ostatních nadšených a spíše amatérských sběratelů pohádek věnovala Němcová pozornost i pohádkám *kumulativním*. Zachytila celkem čtyři texty: *Pohádka o kohoutkovi a slepičce*, *Povídka bez názvu*, *Pohádka bez konce* a *Babička vypravuje pohádku*, které pravděpodobně reprodukuje v původní podobě bez textových zásahů.

Pověsti zachytila Božena Němcová celkem šest: *Silný Ctibor*, *Rozkoš*, *Devět křížů*, *Alabastrová ručička*, *Lesní ženka* a *Boušín*.¹¹ Podání jsou částečně upravena a rozšířena, ale jejich původní podoba je vcelku dobře zachována. Patrně jsou autorčiny snahy o dobové a místní zasazení příběhů, ačkoli jejich folklorní podoba nic podobného neobsahovala, což z dobových adaptačních přístupů k pověstem nevybočuje. Pověst *Silný Ctibor* je historicko-numinózního (demonologického) charakteru, *Rozkoš* etymologicko-numinózního, *Devět křížů*

⁹ Na základě této pohádky vznikl v roce 1952 film Bořivoje Zemana *Pyšná princezna*, který se řadí mezi nejoblíbenější české filmové pohádky. Film se ale od textu B. Němcové v mnoha směrech výrazně odlišuje a vzhledem k době vzniku je místy nepohádkově politicky angažovaný. Původní pohádkový text není příliš známý.

¹⁰ Srovnej např. poznámky B. M. Kuldý (1963: 290) či V. Tilleho (1902: 1–8).

¹¹ Na základě této pohádky vznikl v roce 1952 film Bořivoje Zemana *Pyšná princezna*, který se řadí mezi nejoblíbenější české filmové pohádky. Film se ale od textu B. Němcové v mnoha směrech výrazně odlišuje a vzhledem k době vzniku je místy nepohádkově politicky angažovaný. Původní pohádkový text není příliš známý.

historicko-etnologického, *Alabastrová ručička* numinózního, *Lesní ženka* numinózního a *Boušín* charakteru historického. Největšího textového rozšíření se dostalo *Alabastrové ručičce* a *Lesní žence*; svou délkou se tak v mnoha směrech blíží pohádkovým podáním, což pro lidové pověst'ové texty není přirozené.

4. Božena Němcová a soudobé proudy tzv. mytologické školy

Romantizující pojetí humanitních věd a české historie, které vévodilo české společnosti téměř až do 60. let 19. století, se projevovalo poměrně intenzivně také v prezentaci, interpretaci a adaptaci útvarů slovesného folkloru (obecněji viz Jech 1988; 1993). Podle dobových německých teorií (Herder, bratři Grimmové) byly zachycené texty především kouzelných pohádek nebo podání, která se těmto pohádkám blížila či se jim podobala, označovány za relikty prastarých (starogermánských, staroslovanských, pohanských aj.) zvyků, mýtů či hrdinských ság. Na rozdíl od K. J. Erbena, který reprezentuje tzv. rekonstrukční proud české mytologické školy, jde B. Němcová spíše cestou literárního vzdělávání lidových podání a jejich přiblížení umělecké literatuře. Nesnažila se tedy přímo „pátrat“ po prastarých kultech, mytických postavách apod., ale jen tu a tam doplnila do pohádkového textu místní, časový či předmětný odkaz na tyto „staré až pradávné“ doby. A tak se lze dozvědět, že „*tenkrát nebyl ještě jako nyní každých třicet kroků hostinec*“ (Němcová 1954, I: 28), „*nevládla ještě světem móda, lidé len sami předli, sami si ho také utkali a ušili*“ (ibid.: 52), že tu „*stojí strom plný květů ... na každém listu, v každém květu houpají se zlatovlasí bůžkové*“ (ibid.: 72), „*nejdříve obětovalo se bohům (nebo tenkrát nebylo ještě křesťanů)*“ (ibid.: 97), že „*počali býti lidé prostopášníci a zapomínali bohům oběti přinášet. Bohové se na ně rozhněvali a za trest dali do studně jedovatého pavouka*“ (ibid.: 269–270) apod. Na základě svých širokých znalostí soudobé české vědy a kultury, včetně historie a archeologie (její syn Jaroslav se např. osobně účastnil některých archeologických výzkumů), implementovala do svých pohádkových a pověst'ových textů řadu soudobých poznatků a předpokladů o životě pohanských Čechů a mnoho svérázných interpretací té doby, jak byly prezentovány v dílech hlavních tehdejších autorit (J. E. Vocel – český pravěk; V. V. Tomek – dějiny Prahy; F. Palacký – nejstarší dějiny, edice). V některých textech se tak Němcová snaží pohádku časově ukotvit do pohanských dob, což bylo tehdy zcela v souladu s teoriemi mytologické školy. Přístup Boženy Němcové byl tedy ve své době poměrně typický, podobným způsobem byly texty českých, moravských a slezských pohádek, humorek a pověstí upravovány až téměř do 80. let 19. století. Definitivní změnu v tomto v podstatě literárním a literárně-historickém přístupu přináší až nástup vědecké folkloristiky na konci 19. století (J. Polívka, V. Tille,

J. Š. Kubín ad.), která začala klást největší důraz na původnost zachyceného vyprávění a na jeho kontext.

Červen 2012

Literatura a prameny:

- Aarne, Antti – Thompson, Stith – Uther, Hans-Jörg: 2004 – *The types of International Folktales I, II, III*. Helsinki: Academia Scientiarum Fenice (zkratka ATU).
- Božena Němcová. *Korespondence I (1844–1852)*. 2003. Eds. Saicová Římalová, Lucie a kol. Praha: NLN.
- Božena Němcová. *Korespondence II (1853–1856)*. 2004. Eds. Saicová Římalová, Lucie a kol. Praha: NLN.
- Božena Němcová. *Korespondence III (1857–1858)*. 2006. Eds. Saicová Římalová, Lucie a kol. Praha: NLN.
- Božena Němcová. *Korespondence IV (1859–1862)*. 2007. Eds. Saicová Římalová, Lucie a kol. Praha: NLN.
- Dvořák, Karel: 1978 – *Soupis staročeských exempel/Index exemplorum paleobohemicorum*. Praha: UK.
- Dvořák, Karel: 1976 – *Nejstarší české pohádky*. Praha: Odeon.
- Erben, Karel Jaromír: 1955 – *České národní pohádky*. Praha: SNKLHU.
- Filová, Božena – Gašparíková, Viera (eds.): 1993, 2001, 2004 – *Slovenské ľudové rozprávky I, II, III*. Bratislava: Veda.
- Jech, Jaromír: 1988 – Česká pohádka v evropském kontextu. In: Gašparíková, Viera (ed.): *Aktuálne problémy československej slavistickej folkloristiky*. Bratislava: Národopisný ústav SAV: 85–96.
- Jech, Jaromír: 1993 – K otázce vzájemných vztahů mezi lidovou prózou českou a německou. *Slavia* 62: 273–278.
- Kulda, Beneš Metod: 1963 – *Pohádky a pověsti z Rožnovska*. Praha: SNKLHU.
- Malý, Jakub: 1838 – *Národní české pohádky a pověsti*. Praha: Arcibiskupská knihtiskárna.
- Němcová, Božena: 1863 – *Sebrané spisy VIII*. Litomyšl: Antonín Augusta.
- Němcová, Božena: 1952–1953 – *Slovenské pohádky a pověsti I, II*. Praha: SNKLHU.
- Němcová, Božena: 1954 – *Národní báchorky a pověsti I, II*. Praha: SNKLHU.
- Němcová, Božena: 1955 – *Národopisné a cestovatelské obrazy ze Slovenska*. Praha: SNKLHU.
- Pourová, Libuše: 1963 – K otázkám třídění pověstí. *Český lid* 50: 67–73.
- Tille, Václav: 1902 – *Povídky, jež sebral na Moravském Válašsku Dr. V. Tille*. Praha: Společnost národopisného musea v Praze.
- Tille, Václav: 1929, 1934, 1937 – *Soupis českých pohádek I, II/1, II/2*. Praha: ČAVU.
-

Contact: PhDr. Jaroslav Otčenášek, Ph. D., Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, e-mail: jotcenasek@yahoo.com.